

**AMERIKA QO'SHMA SHTATLARI VA ROSSIYANING O'RTA OSIYO, SHUNINGDEK O'ZBEKISTONGA NISBATAN SIYOSATI
(1991-2000)**

Jabborov A.A
BuxDU magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada SSSR parchalanganidan keyin geostrategik jihatdan muhim mintaqa hisoblanmish O'rta Osiyo va uning qoq markazida joylashgan O'zbekiston davlati bilan AQSh va Rossiyaning 1991-2000-yillarda olib borgan tashqi siyosiy harakatlari tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *SSSR parchalanishi, Jahon Savdo Tashkiloti, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti, GUUAM, Xorijiy investitsiyalar.*

SSSR parchalanganidan keyin Rossiya juda zaif davlatga aylanibqoldi. Ayni damda u o'zining bepoyon yerlarini yo'qotib borardi. Rossiyaning o'sha vaqtdagi prezidenti Boris Yelsin mamlakatdagi iqtisodiy inqiroz va qashshoqlik bilan kurashishi kerak edi. Yelsin mamlakatda G'arbona siyosat yurita boshladi va mamlakatning iqtisodiy ahvolini yaxshilash uchun G'arb modelini qabul qilishga o'tila boshlandi. Aynan shu davrda AQSh va Rossiya o'rtasida yadroviy quolsizlanish to'g'risida bitim imzolandi, shuningdek Rossiya va Nato munosabatlari yaxshilandi. Rossiya Jahon Savdo Tashkilotiga a'zo bo'lish sari qadam tashladi va 2001-yilda uning to'liq a'zosiga aylandi. Bundan tashqari BMT Xavfsizlik kengashining doimiy a'zolik maqomini qayta qo'lga kiritdi. Rossiyadagi qator siyosatchilar Rossiyaning xalqaro mexanizmning bir bo'g'iniga aylanishi, 1997-yilda G-8 ga a'zo bo'lgani va G'arbga yaqinlashuvini keskin tanqid ostiga olishdi. Ayni shu tanqidlar, Yangi mustaqil davlatlarga nisbatan Rossiya tashqi siyosatining asosiy maqsadini belgilab berishi va Amerika nisbatan qarshi pozitsiyani egallashini namoyon etdi[1]. Ayni shu voqealar oqibatida Yelsin NATO va AQShdan uzoqlashib, NATO ni sharqqa tomon kengayib borishini tanqid qila boshladi. Bundan tashqari Kavkaz va O'rta Osiyo davlatlari bilan aloqalarni mustahkamlashga kirishdi.

O'rta Osiyoda o'z pozitsiyasini mustahkamlash maqsadida Rossiya 1991-yil 8-dekabrda Mustaqil Davlatlar Tashkilotini tuzdi. 1991-yil 21-dekabrda Boltiqbo'yi davlatlaridan tashqari barcha sobiq sovet respublikalari, shuningdek Ukraina va Gruziya ham bu hujjatni imzoladi. Markaziy Osiyoning beshta davlati (jumladan, betaraflik siyosatini yuritgan Turkmaniston 2005-yilda to'liq a'zolikdan chiqqan va hozirda kuzatuvchi davlat), Ozarbayjon, Belarus va Armaniston ham MDH tarkibiga kiritilgan[2].

Amerika O'rta Osiyoga nisbatan o'z siyosatini 1994-yil 10-11-yanvar kunlari Brusselda bo'lib o'tgan sammitda qabul qilingan NATOning "Tinchlik bo'yicha hamkorlik" dasturi asosida boshladi. Markaziy Osiyo davlatlarining qo'shilishi bilan

Dastur ishtirokchilari soni o'sha yilning o'zida 22 taga yetdi, qaysiki Tojikiston 2002-yilda bu dasturga a'zo bo'lgan. NATO ning "Tinchlik bo'yicha hamkorlik" dasturi asosida, 1996-yilda AQSh, Qozog'iston, O'zbekiston va Qirg'iziston o'tasida xavfsizlik bo'yicha hamkorlik bo'yicha "Markaziy Osiyo Batalyoni" deb ataluvchi harbiy ittifoq shakllantirildi. Bu ittifoqning bosh binosi Qozog'istonning Jambil viloyatida joylashgan edi. Ammo ko'p vaqt o'tmay 2000-yilda ittifoqning samaradorlikka erishish imkoni bo'lmagach, bu ittifoq to'xtatildi. Ittifoq faoliyati KAZBAT nomi ostida Qozog'iston ishtirokida davom ettirildi [3]. Amerikaning mintaqada mavjudligidan xavotirga tushgan Rossiya, u bilan kuchlar muvozanatini saqlash maqsadida 1996-yilda Xitoy, Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston bilan birgalikda "Shanxay beshligi" ni tashkil etdi. 2001-yilda O'zbekistonning qo'shilishi bilan bu beshlik "Shanxay Hamkorlik Tashkiloti" ga aylandi. Bu tashkilotning asosiy maqsadi – tashkilotga a'zo bo'lgan davlatlar chegarasida xavfsizlikni ta'minlash bo'lib hisoblanadi. Bu ittifoq xalqaro jamiyat, ayniqsa AQSh tomonidan Amerika Qo'shma Shtatlariga qarshi tuzilgan deb hisoblandi. 2007-yil 16-avgustda Bishkekda bo'lib o'tgan sammitda Rossiya prezidenti Vladimir Putin tashkilotning asosiy vazifasini aniq ochiqlab shunday dedi: "Bir qutblilik dunyoning bo'lishi imkonsiz".

AQShga qarshi qo'yilgan birinchi jiddiy qadam bu 2005-yilgi SHHT sammitida sodir bo'ldi. Ayni bu jarayon Amerikaning O'rta Osiyodagi qo'shinlarini olib chiqib ketishga bergan qarori doirasida sodir bo'ldi. Ammo Amerikaning O'zbekistondan qo'shinlarini olib ketishga bergan qarori sammit tufayli emas, balki Andijon voqealariga nisbatan AQShning salbiy reaksiya sababli va O'zbekiston hukumatining qat'iy talabi bilan sodir etildi [4].

O'rta Osiyoda qarama-qarshi guruhlariga bo'linish uchun olib borilgan raqobat AQShning qo'llovi bilan davom ettirildi va bu 1997-yilda Rossiyaga qarshi tuzilgan GUUAM tashkilotini yaratilishiga olib keldi. Ushbu tashkilot AQSh, Gruziya, Ukraina,

Moldova va Ozarbayjon davlatlari tomonidan mamlakatlar suvereniteti, hududiy yaxlitlik, chegaralar daxlsizligi, inson huquqlari va demokratiyani himoya qilish maqsadida tashkil etildi. Turli bloklar ishtirokchisi bo'lgan O'zbekiston ham 1999-2005-yillarda ushbu institut a'zosi hisoblangan. O'zbekiston 2005-yilda bu tashkilotni tark etishga qaror qildi, qachonki Amerika tomonidan hukumatga qarshi kuchlar qo'llab quvvatlana boshlagach. Markaziy Osiyoda Amerika va Rossiyaning o'zaro raqobati ketayotgan bir jarayonda, Xitoyning mintaqadagi ta'siri sezilarli darajada osha boshladi. Rossiya va Xitoy prezidentlari Putin va Si Szin Pining "Rossiya-Xitoy" siyosiy sherikchiligining yo'nalishlarini belgilash yana qizg'in muhokamalarga sabab bo'ldi. Rossiya va Xitoy o'rtasida munosabatlarni rivojlantirishga bo'lgan qiziqishlar ulkan bo'lsada, m'lum bir o'ta muhim bir qator masalalarda manfaatlar kesishuvining mavjudligi va ikki tomonlama yondashuvlarning yaxshi tashkillashtirilmaganligi ba'zan ikki davlat o'rtasida bahs munozaralarga sabab bo'la boshladi [5]. Rossiya va Xitoy munosabatlarining uyg'unligi asosan ikki davlatning ham AQShga bo'lgan munosabatlarida mujassam edi. Xitoy o'z ta'sir doiralari kengaytirishga harakat qilayotgan edi. Xitoy ta'sir kuchining global miqyosda o'sishi

Rossiya siyosiy doiralarda katta muvaffaqiyatni keltirib chiqarib chiqardi. Rossiyaning ko'plab siyosiy sharxlovchilari Xitoyning kuchayib borishi kelajakda Rossiya manfaatlariga katta xavf tug'dirishi mumkin degan fikrda edilar. Rossiya Amerikaga qarshi Xitoy aloqalarni yaxshilash bilan birgalikda, yashirin tarzda Xitoyni tiyib turish choralarini ham ko'rayotgan edi. Rossiyaning 2000-yillar davomida olib brogan ikki yoqlama siyosati natijasida, asta-sekinlik bilan sezilarli darajada Xitoyga iqtisodiy va energiya borasida tobe bo'la boshladi.

Buning natijasida Rossiya Xitoydan uzoqlashib, Amerika va G'arb tomon intila boshladi va ko'p tomonlama tashqi siyosat, ya'ni ayrim masalalarda Amerika bilan, ayrimlarida esa Xitoy bilan hamkorlik qila boshladi [6].

1991-2000-yillardagi Amerikaning O'rta Osiyoga nisbatan siyosati 2001-yilga nisbatan kuchsiz bo'lgan. Bu davrdagi Amerikaning asosiy roli O'rta Osiyo davlatlariga iqtisodiy va harbiy jihatdan yordam ko'rsatish bo'lgan. Amerikaning mintaqaga iqtisodiy yordami asosan qarzlarni va savdo-moliyaviy hamda sug'urta kompaniyalari tomonidan kafolatlangan tarzda moliyalashtirilgan. Bularga Amerika Import va Eksport Bank (Eximbank), Xorijiy xususiy investitsiya kompaniyalari (OPIC), Amerika qishloq xo'jaligi departamenti (USDA) hamda AQSh xalqaro rivojlanish davlat agentligi (USAID) [7].

JADVAL 1. 1992-1999 Tijorat moliyasi va Sug'urta bo'yicha yordam (million dollarda).

Sarmoya turi	Qozog'iston	Qirg'iziston	O'zbekiston	Tojikiston	Turkmaniston
Eximbank	188,90	-	1243,8	-	503,8
OPIC	132,63	303,5	314,45	3,7	5
USDA	3,80	-	49,3	-	4,9
UMUMIY	325,33	303,5	1607,55	3,7	513,7

Amerikaning 1991-2000-yillar davomida O'rta Osiyo davlatlariga bergan moliyaviy ko'magi O'rta Sharq davlatlariga bergan yordamidan kamroq edi. Amerika va Rossiya O'rta Osiyo mintaqasining geostrategik jihatdan muhim hudud ekanligini anglashgach, ular bu mintaqaning energiya tarmog'iga investitsiya kirita boshlashdi.

Rossiyaning Lukoil, Rosneft, Gazprom kompaniyalari, Amerikaning esa Chevron, Exxon mobil hamda Konoko Filips kompaniyalari Markaziy Osiyo energiya tarmog'ida faoliyat yurita boshladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kamalov, Ilyas (2011). "Rusya'nin Orta Asya Politikasi" (Russia's Central Asian Policy). *Inceleme Arastirma Dizisi* No. 02: 28-32.
2. Vorobyov, Vladislav V. (2011). "Istoriya SNG: Etapi Formirovaniya Sodrujestva Nezavisimyh Gosudarstv v 1990'e Gody" (History of CIS: Stages of Formation of the Commonwealth of Independent States in the 1990s). *Vestnik Chelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta* 34(249): 90-96.

3.Lamulin, Murat (2006). “Tsentral'naya Aziya v Zarubezhnoy Politologii i Mirovoy Geopolitike” (Central Asia in Foreign Political Science and World Geopolitics). *Centralnaya Aziya v XXI Stoletiya* 2006: 248.

4. Danilovich, Maria (2011). “Shanhayskaya Organizaciya Sotrudnichestva i Aziatskaya Bezopasnost” (Shanghai Organization Cooperation and Asian Safety). *Slova Maladym Vuchonym* No. 7: 96-102

5.Weitz, R., 2008. China–Russia Security Relations: Strategic Parallelism without Partnership or Passion? Strategic Studies Institute, US Army War College, Carlisle Barracks, PA. Available at: <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/files/pub868.pdf> (accessed 20.12.11.)

6.Kim, Y., Blank, S., 2013b. Same bed, different dreams: the peaceful rise of China and Sino-Russian Rivalry in Central Asia. *The Journal of Contemporary China* 22 (81).

7.Cagri, Erhan (2004). “ABD'nin Orta Asya Politikolari ve 11 Eylul'un Etkileri” (US Central Asian Policies and the Effects of September 11). *Uluslararası İlişkiler* 1(3): 126-127.